

doi The necessity of re-correcting the poems of Emad Faqih Kermani

Samane Abedini¹

Nasrin Faghih malek marzban²

Mahdi Nikhmanesh³

Submitted: 08 -08- 2023 Revised: 11 -10- 2023 Accepted: 22 -10- 2023 Published: 22 -9- 2024 pp.104-128

Abstract

Imad Faqih Kermani is one of the poets of the 8th century. Five masnavis and a divan of poems have survived from him. Diwan of his poems has been published once by Rokuddin Homayunfarukh and once by Yahya Talebian and Mahmoud Modbari. Ignoring ancient and authentic manuscripts and using late, dated and incomplete manuscripts in both editions has caused problems in methodology and numerous slips in correction. In this research, we have cited four reasons for the necessity of re-correcting the Diwan of Imad Faqih, which are: 1. Obtaining new and advanced manuscripts; 2. Lack of methodology in the selection and use of manuscripts in the previous two corrections; 3. Misreadings of the base manuscript in Homayoun Farrokh's printing and the lack of reference by later correctors to Homayoun Farrokh's base manuscript. 4. Obtaining the correct form of many verses after examining the revised manuscripts. We have also tried to show the problems in the previous corrections with critical reviews; By using the newly found manuscripts, especially the 182 manuscripts of the Sepehsalar library and the 4197 manuscripts of the Noor Osmani library, which are older and more reliable than the manuscripts used in both corrections, the correct form of some verses let's shake hands

Keywords: Emad Faghih Kermani. Critical edition of Manuscript. The poem of eighth century

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by [Journal of Codicology and manuscript research](#). This is an open-access. paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>)

4. Ph.d Candidate of Persian language and literature. Department of Persian language and literature. Faculty of literature. Alzahra university. Tehran. Tehran. IRAN. S.Abedini@alzahra.ac.ir
5. Associate Professor of Persian language and literature. Department of Persian language and literature. Faculty of literature. Alzahra university. Tehran. Tehran. IRAN. Nfaghih@alzahra.ac.ir
6. Associate Professor of Persian language and literature. Department of Persian language and literature. Faculty of literature. Alzahra university. Tehran. Tehran. IRAN. m.nikhmanesh@alzahra.ac.ir

References

- Azar Beigdeli, Lotfali Beg, Fire Temple of Azar, with introduction, index, and annotations by Seyyed Jafar Shahidi, Tehran, Book Publishing Institute: 1377
- Bastani Parizi, Mohammad Ibrahim, The Hero of Seventeen Man (Shah Mansour), Tehran, Chikameh, second edition: 1365
- Dowlatshah Samarqandi, Amir Dowlatshah bin Ala al-Dawla Bakhtishah al-Ghazi al-Samarqandi, Tazkira al-Shu'ara, edited by Edward Brown, Tehran, Asatir, first edition: 1382
- Ghani, Qasim, The Era of Hafez: Discussion on the Works and Conditions of Hafez, Tehran, Zavar: 1383
- Hedayat, Reza Qoli Khan, Tazkireh of Riyaz al-Arefin, edited by Mehr Ali Gorgani, Tehran, Mahmoudi Bookstore: the Library of Trinity College Cambridge. Cambridge: Deighton, Bell & Co. (1870).
- Jahanbakhsh, Joya, Guide to Textual Editing, Tehran, Written Heritage, first edition: 1378
- Kermani, Emad Faqih, Diwan of Poems, Rokn al-Din Homayounfarakh, Tehran, Sanaei, first edition: 1348
- Kermani, Emad Faqih, Diwan of Poems, Yahya Talebian and Mahmoud Modaberi, Kerman, Cultural Heritage and Glories Association of Kerman, first edition: 1380
- Kermani, Emad Faqih, One Hundred Ghazals of Emad Faqih Kermani, Dariush Kazemi - Mohammad Hossein Ghalati, Kerman, Cultural Heritage and Glories Association of Kerman, first edition: 1377
- (763 AH). Sepahsalar Library, Manuscript No. 182
- (783 AH). Islamic Consultative Assembly Library, Manuscript No. 13512
- (793 AH), Noor Othmani Library, Manuscript No. 4197
- (793 AH), Nur-Othmani Library, Manuscript No. 4197
- (841 AH). Hagia Sophia Library, Manuscript No. 4131
- (868 AH). Fatih Library, Manuscript No. 4054
- (n.d.). Islamic Consultative Assembly Library, Manuscript No. 1030
- (n.d.). Leninkanda, Manuscript No. 3783

Studies

Original Paper

Report and Review

- (n.d.). Manuscript of the Soviet Academy of Sciences available at the Central Library of the University of Tehran, Manuscript No. 44_175
- (n.d.). Minavi Library, Manuscript No. 122
- (n.d.). Mughniṣa Library
- (n.d.). Rashid Afandi Library, Manuscript No. 1269
- (n.d.). Tajikistan, Manuscript No. 850
- (n.d.). University of Tehran Library, Manuscript No. 8970
- Kermani, Emad Faqih, The Five Treasures of Emad Faqih Kermani, Rokn al-Din Homayounfarakh, Tehran, Asatir, first edition: 2537
- Khandamir, Ghiyas al-Din, History of Habib al-Siyar, under the supervision of Mohammad Dabir Siqi with an introduction by Jalal al-Din Homayi, Tehran, Khayyam: 1380
- Kooti, Mahmoud, History of the Al-Muzaffar Dynasty, edited by Dr. Abdolhossein Navayi, Tehran, Amir Kabir, second edition: 1364
- Mir Afzali, Seyyed Ali, Ancient Poets of Kerman, Tehran, Kazeroonieh, First Edition: 1386
- Nazirzadeh Kermani, Analysis of the Divan and Biography of Emad al-Din Faqih Kermani, edited by Farhad Nazirzadeh Kermani, Tehran, Soroush, Second Edition: 1394
- Safaa, Zabihullah, History of Persian Literature Volume Two, summarized by Mohammad Torabi, Tehran, Ferdows, twenty-first edition: 1391
- Saffari Agh Qala, Ali, Textual Editing of Principles and Sources, Tehran, Samt, first edition: 1400

ضرورت تصحیح مجدد دیوان عماد فقیه کرمانیمهدی نیک منش^۳ نسرین فقیه ملک مرزبان^۲ سمانه عابدینی^۱

از صفحه ۱۰۴ تا صفحه ۱۲۸ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۷/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۳۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۶/۳۰

چکیده

عماد فقیه کرمانی از شعرای سده هشتم هجری است. از وی پنج مثنوی و یک دیوان اشعار به جامانده است. دیوان اشعار وی یکبار توسط رکن‌الدین همایونفرخ و یکبار توسط یحیی طالبیان و محمود مدبری به چاپ رسیده است. نادیده گرفتن دستنویس‌های اقدم و معتبر و استفاده از دستنویس‌های متوخر، فاقد تاریخ و ناقص در هر دو چاپ باعث ایجاد مشکلاتی در روش‌شناسی و لغزش‌های متعددی در امر تصحیح شده است. در این پژوهش برای ضرورت تصحیح مجدد دیوان عماد فقیه به چهار دلیل استناد کرده‌ایم که عبارتند از: ۱. به دست آمدن دستنویس‌های نویافته و اقدم؛ ۲. عدم روشمندی در انتخاب و استفاده از دستنویس‌ها در دو تصحیح پیشین؛ ۳. بدخوانی‌های دستنویس‌ها در چاپ همایونفرخ و عدم مراجعه مصححین بعدی به دستنویس‌ها در دو تصحیح پیشین؛ ۴. به دست آمدن صورت صحیح بسیاری از ابیات پس از بررسی دستنویس‌های نویافته. همچنین کوشیده‌ایم تا با بررسی‌های انتقادی علاوه بر نشان دادن مشکلات موجود در تصحیح‌های پیشین؛ با استفاده از دستنویس‌های نویافته به ویژه دستنویس‌های ۱۸۲ کتابخانه سپهسالار و دستنویس ۴۱۹۷ کتابخانه نورعثمانی که به لحاظ قدمت و اعتبار از دستنویس‌های مورد استفاده در هر دو تصحیح کهن‌تر و معتبرترند، صورت صحیح برخی از ابیات را به دست دهیم.

کلید واژه: تصحیح، دستنویس، عماد فقیه کرمانی، شعر قرن هشتم

Cite this article: Abedini, Samane; Faghih malek marzban, Nasrin; nikhmanesh, mahdi. (2024). The necessity of re-correcting the poems of Emad Faqih Kermani. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣṭīḥ-i mutūn). vol-3, Issue-2, 104-128.
<https://doi.org/10.22034/crtc.2023.413968.1109>

۱. دانشجوی دکترای زبان و ادبیات فارسی. گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات. دانشگاه الزهراء(س). تهران. ایران. S.Abedini@alzahra.ac.ir
۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات. دانشگاه الزهراء(س). تهران. ایران. (نویسنده مسئول مکاتبات) nfaghih@alzahra.ac.ir
۳. دانشیار زبان و ادبیات فارسی. گروه زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات. دانشگاه الزهراء(س). تهران. ایران. m.nikhmanesh@alzahra.ac.ir

۱. مقدمه

دیوان اشعار خواجه عمادالدین علی فقیه کرمانی یکبار توسط رکن‌الدین همایونفرخ و یکبار توسط یحیی طالبیان و محمود مدبری تصحیح و چاپ شده است. متأسفانه با وجود دو تصحیح از این دیوان به دلیل بدخوانی‌ها و روش نادرست تصحیح هنوز مشکلاتی در ضبط ابیات به چشم می‌خورد که نیاز به بازنگری دارند و لازم است با توجه به دستنویس‌هایی همچون دستنویس شماره ۱۸۲ کتابخانه سپهسالار مورخ ۷۶۳ ه. ق، دستنویس شماره ۴۱۹۷ نورعثمانی مورخ ۷۹۳ ه. ق و دستنویس‌های دیگر مشکلات دیوان برطرف شود. دسترسی به دستنویس‌های نویافته که پیشتر در دسترس مصححین نبوده است نیز لزوم تصحیح مجدد دیوان عماد فقیه کرمانی را دوچندان می‌کند. همایونفرخ از سه دستنویس (شماره ۱۰۳۰ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، دستنویس مورخ ۷۹۵ و دستنویس شماره ۱۳۵۱۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی) استفاده کرده است و در تصحیح خود دستنویس شماره ۱۸۱ و ۱۸۲ کتابخانه سپهسالار را کنار گذاشته است. یحیی طالبیان و محمود مدبری نیز از سه دستنویس (کتابخانه ایاصوفیا مورخ ۸۴۱، آکادمی علوم شوروی بر اساس فیلم شماره ۱۷۵_۴۴ مجلس شورای اسلامی و لنینگراد فرهنگستان علوم) استفاده کرده‌اند. در این پژوهش علاوه بر دستنویس شماره ۱۰۳۰ و دستنویس شماره ۱۳۵۱۲ مجلس شورای اسلامی و دستنویس کامل کتابخانه ایاصوفیا موفق به تهیه نه دستنویس نویافته نیز شده‌ایم که تا به حال در هیچ کدام از تصحیحات مذکور مورد استفاده قرار نگرفته است.

۲. پیشینه پژوهش

اولین تصحیح از کل آثار عماد فقیه توسط رکن‌الدین همایونفرخ در سال ۱۳۴۸ و دومین تصحیح از دیوان او توسط یحیی طالبیان و محمود مدبری در سال ۱۳۸۰ به طبع رسیده است. معروف‌ترین تصحیح از دیوان و پنج گنج عماد فقیه کرمانی تصحیح همایونفرخ است که تنها یکبار در حدود ۵۰ سال پیش به چاپ رسیده است. تصحیح دوم نیز تنها یکبار در سال ۱۳۸۰ چاپ و در بزرگداشت عماد فقیه در کرمان توزیع شده است. پیش از تصحیح دیوان عماد، احمد ناظرزاده کرمانی در سال ۱۳۳۲ از رساله دکتری خود با عنوان «تحلیل دیوان و شرح حال عمادالدین فقیه کرمانی» زیر نظر بدیع‌الزمان فروزانفر دفاع کرده و اشعار عماد را از روی برخی دستنویس‌های موجود مورد بررسی قرار داده است. در سال ۱۳۷۷ نیز داریوش کاظمی و محمد حسین قلاتی یکصد غزل از دیوان عماد فقیه کرمانی را به چاپ رسانده‌اند.

۳. معرفی اجمالی شاعر

خواجه عمادالدین علی فقیه کرمانی شاعر و عارف قرن هشتم هجری است. سال تولد وی در هیچ یک از کتب تاریخی و تذکره‌ها ذکر نشده است، همایونفرخ در مقدمه «پنج گنج» با توجه به اشعار و وقایع تاریخی زندگی عماد سال تولد وی را

۶۹۰ ه. ق می‌داند (نک: عماد فقیه، همایونفرخ، ۲۵۳۷: ۶). تاریخ درگذشت عماد در تذکره الشعراى دولت شاه سمرقندی ۷۳۳ ه. ق و در آتشکده آذر و ریاض العارفین رضا قلی خان هدایت ۶۹۳ ه. ق ذکر شده است. اما با توجه به شواهد تاریخی و همچنین معاصر بودن دولت شاه با عماد تاریخ ۷۳۳ صحیح به نظر می‌رسد (نک: آذر بیگدلی، ۱۳۷۷، ص ۱۲۴؛ دولت‌شاه سمرقندی، ۱۳۸۲، ص ۳۵۵-۳۵۷؛ هدایت، ۱۳۴۴، ص ۱۷۰). پدر عماد از شاگردان شیخ زین الدین عبدالسلام کامویی و جانشین او بوده است اما از آنجایی که به فاصله هفت روز از شیخ کامویی درگذشته عماد به کمک برادرش در ۷۰۵ ه. ق امور خانقاه او را به دست گرفته است. از عماد فقیه پنج مثنوی محبت‌نامه، طریقت‌نامه، صفانامه (مونس الاسرار و انیس الاخیار)، صحبت‌نامه و ده‌نامه و دیوان اشعار (غزلیات، قصاید، ترکیبات و رباعیات) به جا مانده است. عماد با شعریایی همچون حافظ، عبید زاکانی، سلمان ساوجی و خواجوی کرمانی معاصر بوده و دوره حکومت آل مظفر بر کرمان و شیراز را به چشم دیده و با امرای این خاندان همانند امیر مبارزالدین و شاه شجاع انس و الفتی داشته و پیش از آنها نیز با آخرین پادشاه سلسله اینجو یعنی شاه شیخ ابواسحاق اینجو مراداتی داشته و آنها را مدح گفته است. اگر تاریخ ۶۹۰ را به عنوان تاریخ تولد عماد بپذیریم وی در سن ۸۲ یا ۸۳ سالگی در ۷۲۲ یا ۷۲۳ ه. ق دیده از جهان فرو بسته و در محوطه خانقاه خود به خاک سپرده شده است. (نک: صفا، ۱۳۹۱: ۱۶۷-۱۶۹؛ ناظرزاده کرمانی، ۱۳۹۴، ۵۳-۱۱۵؛ عماد فقیه، همایونفرخ، ۱۳۴۸، یازده-چهل و شش).

۴. روش ارجاع به اشعار عماد فقیه کرمانی در این پژوهش

۱. دیوان به تصحیح رکن الدین همایونفرخ (ه)
۲. دیوان به تصحیح یحیی طالبیان و محمود مدبری (ط.م)
۳. دستنویس شماره ۱۸۲ کتابخانه سپهسالار مورخ ۷۶۳ (س)
۴. دستنویس شماره ۴۱۹۷ کتابخانه نورعثمانی مورخ ۷۹۳ (ن)
۵. دستنویس شماره ۴۱۳۱ کتابخانه ایاصوفیا مورخ ۸۴۱ (ایا)
۶. دستنویس شماره ۱۰۳۰ کتابخانه مجلس بی تا (مج)
۷. دستنویس شماره ۴۴-۱۷۵ آکادمی علوم شوروی موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بی تا (آ)

۵. دلایل ضرورت تصحیح مجدد دیوان عماد فقیه کرمانی

با توجه به عدم نگاه پژوهشگرانه در چاپ‌های موجود از دیوان عماد فقیه کرمانی و عدم استفاده از دستنویس‌های معتبر

و استفاده از روشی نامشخص در تصحیح و بروز مشکلاتی در دیوان، در هر دو چاپ آشفتگی‌هایی به چشم می‌خورد و همین امر بازخوانی و تصحیح مجدد دیوان اشعار عماد را ضروری می‌کند. در این پژوهش به چهار دلیل برای بازخوانی و تصحیح مجدد دیوان عماد استناد شده است که عبارتند از:

۱_۵. به دست آمدن دستنویس‌های نویافته و اقدام:

دستنویس شماره ۱۸۲ کتابخانه سپهسالار مورخ ۷۶۳

دستنویس شماره ۴۱۹۷ کتابخانه نورعثمانی مورخ ۷۹۳

دستنویس کتابخانه فاتح به شماره ۴۰۵۴ مورخ ۸۶۸

دستنویس شماره ۱۲۶۹ کتابخانه راشدافندی متعلق به قرن نهم

دستنویس شماره ۱۲۲ کتابخانه مینوی متعلق به قرن نهم

دستنویس شماره ۸۹۷۰ کتابخانه دانشگاه تهران متعلق به قرن نهم

دستنویس شماره ۱۷۵_۴۴ آکادمی علوم شوروی موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران بی تا

دستنویس شماره ۳۷۸۳ لنینگراد

دستنویس کتابخانه مغنيسا قرن نه يا ده

دستنویس شماره ۸۵۰ تاجیکستان بی تا

۲_۵. عدم روشمندی در انتخاب و استفاده از دستنویس‌ها در دو تصحیح پیشین

برای روشن شدن موضوع ابتدا به معرفی دستنویس‌های مورد استفاده در دو تصحیح از دیوان عماد فقیه کرمانی پرداخته- ایم و سپس عدم روشمندی در انتخاب دستنویس‌ها را بررسی کرده ایم:

۱_۲_۵. بررسی دستنویس‌های مورد استفاده در دو تصحیح:

۱_۱_۲_۵. معرفی دستنویس‌ها در تصحیح رکن‌الدین همایونفرخ

الف. دستنویس شماره ۱۰۳۰ کتابخانه مجلس شورای اسلامی که تاریخ کتابت آن نامشخص است. ابن یوسف فهرست

نویس کتابخانه‌های مجلس و سپهسالار با بررسی این دستنویس، آن را به خط خود شاعر دانسته است. همایونفرخ درباره این دستنویس چنین گفته است: « نویسنده این مختصر نیز با معاینه و مقابله خط خواجه عماد فقیه در حاشیه دستنویس مورخ ۷۶۳ کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار و مقایسه با نسخه کتابخانه مجلس شورای ملی نظر ایشان [ابن یوسف] را تأیید و به ظن قریب به یقین نسخه کتابخانه مجلس شورای ملی را خط شاعر یعنی عماد فقیه کرمانی می‌داند» (عماد فقیه کرمانی، همایونفرخ، ۱۳۴۸: نه). و در ادامه به این نکته اشاره کرده است که: « این [نسخه] که به خط شاعر است چون قبل از ۷۶۳ جمع آوری و تحریر یافته بنابراین فاقد بسیاری از آثاری است که خواجه عماد فقیه پس از سال مذکور سروده است. قصاید را ندارد و همچنین بسیاری از قطعات و ترجیعات و رباعیات را فاقدند و هیچ‌یک از پنج گنج (خمسه) عماد را ندارد و چون به ترتیب حروف قوافی مدون نشده اند مراجعه به آن کاری مشکل است» (عماد فقیه کرمانی، همان: ده).

ب. دستنویس «آ» مورخ ۷۹۵ که متعلق به کتابخانه شخصی همایونفرخ بوده است. تا کنون نیز علی رغم تلاش بسیار نشانی از این دستنویس یافت نشد. طبق توضیحات همایونفرخ دستنویس «آ» یکی از کاملترین دستنویس‌های موجود از آثار عماد فقیه بوده است که غزلیات، قصاید، ترجیعات، مخمس‌ها، مسدس‌ها و رباعیات در متن و در حاشیه نیز مثنوی‌های عماد (پنج گنج) تحریر یافته است. (ر.ک: عماد، همان: هفت). به گفته همایونفرخ « در تصحیح قصاید منحصرأ از این دستنویس استفاده شده است و به دلیل موریانه خوردگی دستنویس دارای نواقصی است که تکمیل آن قسمت‌ها مقدور نبوده است و اشعار به همان صورت که در دستنویس بوده است نقل شده‌اند» (عماد فقیه، همان: یازده).

ج. دستنویس «ب» مورخ ۱۰ دیقعه ۷۸۳ که متعلق به کتابخانه شخصی همایونفرخ بوده است. مصححین بعدی دیوان یعنی یحیی طالبیان و محمود مدبری در توضیحات مربوط به دستنویس‌های همایونفرخ نسبت به آن اظهار بی‌اطلاعی کرده‌اند. با بررسی دستنویس شماره ۱۳۵۱۲ مجلس و تاریخ کتابت آن (۱۰ دیقعه ۷۸۳) دریافتیم که این همان دستنویس «ب» کتابخانه همایونفرخ است. «دستنویس «ب» [که هم اکنون با شماره ۱۳۵۱۲ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود] نیز دارای قسمتی از قصاید و غزلیات و همچنین متن کامل طریقت‌نامه و صحبت‌نامه است که از آن در تصحیح قصاید، به خصوص دو مثنوی مذکور استفاده شده است» (عماد فقیه، همان: هشت).

۵_۲_۱_۲. معرفی دستنویس‌ها در تصحیح یحیی طالبیان و محمود مدبری

الف. دستنویس کتابخانه ایاصوفیا مورخ ۸۴۱ که مصححین محترم در تصحیح از فیلم شماره ۱۲۶ دانشگاه تهران استفاده کرده‌اند و طبق توضیحات ایشان این دستنویس که با حرف اختصاری «ب» معرفی شده، فاقد غزل‌هایی با حروف روی «س» و «ر» است. (عماد فقیه، طالبیان و مدبری، ۱۳۸۰: پنج).

ب. دستنویس آکادمی علوم شوروی که بنابر حدس احمد منزوی متعلق به تاریخ ۸۲۰ است. این دستنویس که با حرف اختصاری «الف» معرفی شده، بر اساس فیلم شماره ۴۴_۱۷۵ مجلس مورد استفاده قرار گرفته است. طبق توضیحات مصححین این دستنویس فاقد غزل‌هایی با حروف روی «ف»، «ق» و «س» است و همچنین در غزل‌هایی با حروف روی «ر»، «ش» و «ل» کمبودهایی دارد. (عماد فقیه، همان: شش).

ج. دستنویس لنینگراد فرهنگستان علوم به شماره ۳:۱۰۲ دانشگاه تهران که به نقل از احمد منزوی متعلق به تاریخ ۷۲۲ هجری است. این دستنویس که با حرف اختصاری «ل» معرفی شده، در تصحیح قصاید جایگزین دستنویس آکادمی علوم شوروی شده است. (عماد فقیه، همان: شش).

۵_۲_۲. انتخاب نادرست دستنویس‌ها

همایونفرخ در مقدمه تصحیح خود با استناد به سخن ابن یوسف دستنویس ۱۸۲ کتابخانه سپهسالار را استنتاجی از روی دستنویس ۱۰۳۰ مجلس دانسته و به همین دلیل آن را کنار گذاشته است: «دستنویس کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار از روی دستنویس کتابخانه مجلس شورای ملی که دستنویس اصل بوده است استنساخ و رونویس شده و آثاری را که خواجه عماد فقیه کرمانی پس از سال ۷۶۳ تا ۷۷۳ سروده هر دو دستنویس فاقد بودند» (عماد فقیه، همایونفرخ، ۱۳۴۰: نه). اما سعید نفیسی سخن ابن یوسف را رد کرده است: «عقیده آقای ابن یوسف مدون فهرست کتابخانه‌های مدرسه عالی سپهسالار و مجلس بر این است که باید این نسخه به خط عماد نوشته شده باشد. ولی آقای سعید نفیسی با استناد به عنوان‌های کتاب عقیده دارند که این نظر اشتباه است، زیرا غلط‌های املائی در نسخه دیده می‌شود و بعضی شعرها از میان افتاده و بعضی هم تکرار شده‌اند» (ناظرزاده کرمانی: ۱۳۹۴، ۱۸).

از سویی با بررسی دستنویس سپهسالار شواهدی به دست آمد که با سخن همایونفرخ مغایرت داشت. غزلی با مطلع «تا بود سایه مهر رخ او بر سر ما / روی ابنای زمین باشد در خاک در ما» در دستنویس ۱۸۲ کتابخانه سپهسالار فاقد دو بیت زیر است:

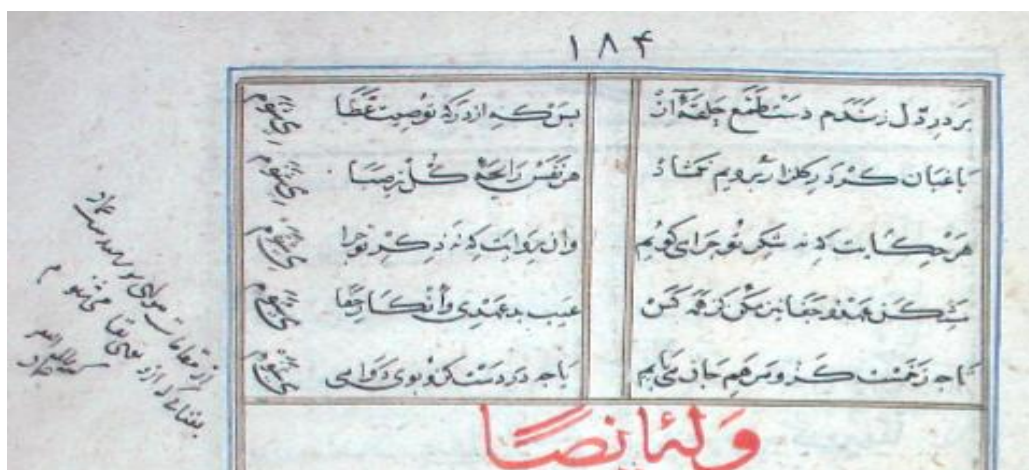
دل من چون علم از باد هوا می‌لرزد / تا بشد رایت منصور شه از کشور ما

قرة العین سلاطین جهان شاه شجاع / خسرو عادل لشکر شکن صفدر ما

شاه شجاع پس از آنکه پدرش امیر مبارزالدین را به معاونت برادران و خواهرزاده او فرو گرفت و چشمانش را به میل کشید در ۷۶۰ ه. ق شاه شد و در شیراز بر تخت پادشاهی نشست. اما پس از مدتی میان شاه شجاع و برادر کوچکش شاه محمود بر سر حکومت شیراز اختلاف درگرفت و سرانجام پس از نزاع‌های فراوان در سال ۷۶۵ ه. ق از محمود شکست خورد و شیراز

را به وی واگذاشت و مدتی در ابرقو ساکن شد و سپس آهنگ کرمان کرد و پس از کشمکش‌های فراوان توانست بر کرمان غلبه کند و تا زمان رویارویی مجدد با برادرش محمود برای باز پس گرفتن شیراز در کرمان حکومت کرد. بعد از گذشت حدود دو سال شاه شجاع به قصد شیراز لشکری فراهم کرد و پس از درگیری با برادرش محمود، عاقبت بر او پیروز شد و مجدد حکومت شیراز را به دست گرفت. (نک: باستانی پاریزی، ۱۳۶۵، ص ۴۴؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ص ۳۰۲؛ غنی، ۱۳۸۳، ص ۲۵۵-۲۵۶؛ کتبی، ۱۳۶۴، ص ۸۶). وی در زمان حکومت بر کرمان با بزرگان و فضلالی آن دیار از جمله عماد فقیه مجالست و معاشرت داشته و در عمل به وظایف و اجرای احکام شرعی تحت تاثیر عماد فقیه بوده است. گذشته از این مادر شاه شجاع از شاهزادگان قراختایی کرمان بوده و در دوران حکومت امیر مبارزالدین نیز به همراه پدر در کرمان به سر می‌برده و پدرش امیر مبارزالدین نیز با عماد رابطه نزدیکی داشته است. عماد فقیه کرمانی شاه شجاع را از سال‌های دور و از دوران کودکی وی می‌شناخته و نسبت به او حق استادی داشته است و میان آن دو انس و الفتی برقرار بوده تا جایی که عماد دو مثنوی از «پنج گنج» خود را به او تقدیم کرده و سه نامه از «ده نامه» را خطاب به او نوشته است. شاه شجاع نیز احترام ویژه‌ای برای او قایل بوده است. (نک: عماد فقیه، همایونفرخ، پنج گنج: ۱۳۴۸: ۵۱-۵۳؛ ناظرزاده کرمانی، ۱۳۹۴، ص ۱۸۴). به نظر می‌رسد با توجه به این نکته که عماد در زمان مرگ شاه شجاع در قید حیات نبوده است و واقعه بازگشت مجدد شاه شجاع از کرمان به شیراز تنها واقعه‌ای است که در زمان حیات عماد برای وی رخ داده است، عماد این دو بیت را در ناراحتی خروج شاه شجاع از کرمان و عزیمتش به شیراز سروده و به دلایلی که اکنون بر ما پوشیده است به این غزل افزوده باشد. تاریخ این واقعه متعلق به دو سال پس از کتابت دستنویس ۱۸۲ است و طبیعی است که در این دستنویس نیامده باشد. اما نکته حایز اهمیت وجود این دو بیت در غزل مذکور در دستنویس ۱۰۳۰ مجلس، نورعثمانی، ایاصوفیا و ... است. با این حساب دستنویس ۱۰۳۰ مجلس نمی‌تواند پیش از ۱۸۲ کتابت شده باشد و تاریخ کتابت آن باید مربوط به بعد از تاریخ ۷۶۵ باشد. با استناد به این ابیات و این واقعه سخن همایونفرخ درباره قدمت دستنویس ۱۰۳۰ و کتابت ۱۸۲ از روی این دستنویس منتفی است و باید دستنویس ۱۸۲ را در حال حاضر کهن‌ترین دستنویس موجود از آثار عماد فقیه کرمانی دانست. همچنین از ویژگی‌های حایز اهمیت این دستنویس می‌توان به تاریخ آن اشاره کرد که در زمان حیات شاعر کتابت شده است اما آنچه اهمیت این دستنویس را دو چندان می‌کند حاشیه دستنویس است. در حاشیه دستنویس برخی از ابیات جاافتاده به خط عماد فقیه کرمانی نوشته شده است. در برگه ۱۸۴ در کنار یکی از ابیات جاافتاده این عبارت به چشم می‌خورد «کتابه عماد» و در برگه ۲۴۴ نوشته شده است «این خط عماد است» که همین امر ارزش این دستنویس را دو چندان کرده است.

خط عماد فقیه کرمانی در دستنویس ۱۸۲ کتابخانه سپهسالار

با توجه به ناقص بودن دستنویس شماره ۱۰۳۰ مجلس و همچنین دستنویس «ب» و عدم استفاده همایونفرخ از دیگر دستنویس‌ها بسیاری از غزلیات و قصاید تنها از دستنویس «آ» نقل گردیده است و قصایدی که به دلیل موربانه خوردگی دارای افتادگی بوده‌اند بدون رجوع به دستنویس‌های دیگر به همان صورت ناقص و با نقطه چین در متن آورده شده‌اند. همین امر این پرسش را ایجاد می‌کند که چرا مصحح محترم با علم به این نواقص استفاده از دستنویس‌های دیگر را جایز ندانسته تا جایی که برخی از قصاید را با همان صورت ناقص و با گذاشتن نقطه چین در متن آورده است؟

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

الموعظه

کمشود خرم از انقاس تو ام جان حزین
 از شربت اخلاص تو گردد شیرین
 مینو آنیم دگر جمع شدن چون پروین
 چون حرارت نپذیرد به نسیمی تسکین
 روید از تربت من تا بقیامت نسین
 این نفس نوبت آنست که خوانی یاسین
 که بود شاه جهان ددمم آخر مسکین
 عاقبت خالک شود بستر و خشت بالین
 بگرفتی ز نصب گوشه ابرویش چین
 از چه افتاد که بهکست بیکبارم چنین
 جان پاکش بقامی رسد از علین

۳۳۸

۷۹/۵۰۸

مرغ هر دوح که بر کنگره عرش پرد
 کاشانه قدسی خوانند
 نان سیه چشم جهان
 عنبر آمیز بود تربت پاکان آردی
 سنگ واز از کمر صلب پدید غلتیدیم
 آن گرانمایه که از دست برون رفت عماد
 نقد ایام لایالی عهد است و ستین
 تن او را چه تفاوت که بود زیر زمین
 مرقدی را که بود پنجره درخنده برین
 فارغ آن روح که شد نفس سوزانین
 چه عیب باشد اگر گل شود از گل مشکین
 تا بدیوار لحد باز نهادیم جبین

تا آب و خاک و آتش و باد است با تو باد
 هم اتفاق دولت و هم اتصال علم

خا الفراق ای گل
 مسی نمی نوشم کلاو خیزد شرد
 رنگ جام خوش نیاید در نظر
 چنگه بکنن نعل بردار ای حرف
 گول گل بر رخ هرگز نمخند
 چنگه نبود در بر مطرب مقیم
 روز عشرت عاقبت آید بقیب
 دشمن دوران اگر گشته است دوست
 شاهمان سیدی که سر بیجد ز سید
 تا چه گفتند از زبانم با سبیا
 بر دوام چیست موی شیرین
 می کنند از روضه ای اُتم ندا
 کای فروغ گونه ناری تو
 اشک صابی و رنگ کاهی است
 زین نوی بر ابلق لیل و نهار
 کار دل پایی و مقصود
 قد جان از مشرکی پوشد
 گو همان لولوی طیبت در
 ننگ دناست رفت پیش شیخ و شاب
 خوی نباشد بلکه خون دل بود

۳۳۷

دیوان عماد فقیه کرمانی، به تصحیح رکن الدین همایونفرخ، صص، ۳۳۷ و ۳۳۸

نکته بسیار مهم دیگر معرفی دستنویس‌های ۱۸۱ و ۱۸۲ کتابخانه سپهسالار و عدم استفاده از آنها است که می‌شد به جای معرفی این دستنویس‌ها از آنها در امر تصحیح بهره برد و یا دستنویس دیگری را جایگزین آنها کرد.

نکته بعدی عدم معرفی کامل دستنویس‌ها است. همایونفرخ هیچ دلیلی برای شباهت رسم الخط دستنویس شماره ۱۰۳۰ با دستنویس ۱۸۲ ارایه نکرده است و تنها با استناد به سخن ابن یوسف شباهت آن دو را تایید کرده است. حال آنکه بهتر بود برای اثبات این شباهت و جایگزین کردن دستنویس ۱۰۳۰ مجلس دلایل قانع کننده تری ارایه می‌شد.

در تصحیح دوم از دیوان عماد فقیه مصححین از فیلم دستنویس کتابخانه ایاصوفیا مورخ ۸۴۱ به شماره ۱۲۶ دانشگاه تهران استفاده کرده‌اند. این فیلم فاقد غزل‌هایی با حروف روی «س» و «ر» بوده است. (عماد فقیه، طالبیان و مدبری، ۱۳۸۰: پنج). پس از تهیه اصل دستنویس به شماره ۴۱۳۱ متعلق به کتابخانه ایاصوفیا مشخص شد غزلیات با حروف روی «س» و «ر» در این دستنویس موجود است و این افتادگی مربوط به عکس موجود در دانشگاه تهران است نه اصل دستنویس.

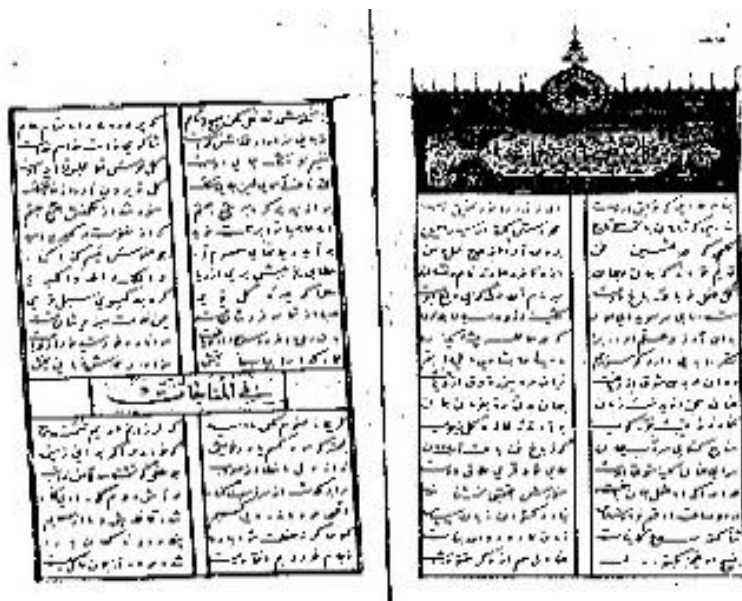
مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

دستنویس شماره ۳۱۴۱ کتابخانه ایاصوفیا مورخ ۸۴۱

تصویر سیاه و سفید دستنویس ایاصوفیا متعلق به دانشگاه تهران

دستنویس آکادمی علوم شوروی فاقد تاریخ است و بنابر حدس احمد منزوی متعلق به ۸۲۰ ه. ق دانسته شده است. این

دستنویس بر اساس فیلم شماره ۴۴_۱۷۵ مجلس مورد استفاده قرار گرفته است. طبق توضیحات مصححین این دستنویس فاقد غزل‌هایی با حروف روی «ف»، «ق» و «س» است و همچنین در غزل‌هایی با حروف روی «ر»، «ش» و «ل» کمبودهایی دارد. (عماد فقیه، همان: شش). محمود مدبری و یحیی طالبیان در مقدمه تصحیح دیوان از دستنویس ۴۴_۱۷۵ به عنوان یکی از دستنویس‌های مورد استفاده خود اشاره کرده‌اند. اما پس از دریافت فایل اصلی این دستنویس و مقایسه آنها با نسخه بدل‌ها متوجه اختلافاتی میان این دستنویس‌ها و نسخه بدل‌ها شدیم. به یقین در چاپ مذکور از دستنویس دیگری به جای این دستنویس استفاده شده و در معرفی آن اشتباهی رخ داده است که نیاز به تحقیقات بیشتری دارد و متأسفانه تا این لحظه علی‌رغم پیگیری‌های فراوان دستنویس مورد نظر یافت نشد.

نکته قابل توجه دیگر تاریخ دستنویس «ل» است. این دستنویس بدون تاریخ و طبق حدس احمد منزوی متعلق به ۷۲۲ ه. ق است. اگر این تاریخ را بپذیریم باید آن را کهن‌ترین دستنویس از دیوان عماد فقیه کرمانی بدانیم. اما نکته قابل توجه آن است که اگر این تاریخ را درست بدانیم دستنویس حدود ۳۲ سالگی عماد فقیه کتابت شده است و نمی‌تواند دستنویس کاملی باشد اما هیچ توضیحی درباره ناقص بودن یا کامل بودن دستنویس ارائه نشده است. و با توجه به اینکه در تصحیح قصاید جایگزین دستنویس آکادمی شوروی شده است نمی‌تواند دستنویس ناقصی باشد و تعیین تاریخ دستنویس مذکور نیاز به تحقیقات بیشتری دارد.

متأسفانه همانطور که پیشتر اشاره شد در هر دو تصحیح دستنویس ۱۸۲ کتابخانه سپهسالار کنار گذاشته شده است. در اهمیت استفاده از این دستنویس و تصحیح مجدد می‌توان به سخن سید علی میرافضلی در کتاب «شاعران قدیم کرمان» اشاره کرد. ایشان نظر خود را درباره تصحیح دیوان عماد توسط یحیی طالبیان و محمود مدبری چنین بیان کرده‌اند: «چاپ مجدد آثار عماد اگر چه در کار تصحیح اشعار این شاعر قدمی رو به جلو محسوب می‌شود، اما حق کار چنان که انتظار می‌رفت ادا نشده است و کوتاهی و آسانگیری مصححان در استقصای کامل منابع، چیزی نیست که بتوان نادیده‌اش گرفت. به طور مثال، مصححان دیوان عماد، از دستنویس کتابخانه سپهسالار که در سال ۷۶۳ هجری در زمان حیات شاعر کتابت شده است، به بهانه آنکه آثار دهه پایانی زندگانی عماد را در بر ندارد چشم پوشی کرده‌اند» (میرافضلی، ۱۳۸۶: ۵۶۱، ۵۶۲).

طبق توضیحات موجود دستنویس «ب» و «الف» فاقد غزلیات با حروف روی «ر» و «س» هستند و از دستنویس «ل» نیز تنها در تصحیح قصاید استفاده شده است. به همین جهت مشخص نشد که غزلیات با حروف روی «ر» و «س» از کدام دستنویس در متن آمده است. همچنین حروف روی «ش»، «ف»، «ق» و «ل» تنها با یک دستنویس تصحیح شده‌اند اما در این باره نیز هیچ توضیحی داده نشده است.

از میان دستنویس‌های مورد استفاده طالبیان و مدبری تنها تاریخ دستنویس ایاصوفیا مورخ ۸۴۱ قطعی است و تاریخ دو

دستنویس دیگر براساس سخن احمد منزوی مشخص شده است. نکته مهم دیگر استفاده از چاپ همایونفرخ و نسخه بدل- های چاپ وی با حرف اختصاری «چ» و «نچ» به جای رجوع به اصل دستنویس‌ها است که خود بیانگر عدم روشمندی در تصحیح است.

همانطور که اشاره شد هر دو تصحیح فاقد روش‌شناسی علمی، معرفی کامل دستنویس‌های دیوان عماد، شرح و تعلیقات هستند. همچنین مصححین هیچ توضیحی درباره روش تصحیح خود و روش انتخاب نسخه بدل‌ها و نسخه اساس نداده‌اند.

۳_۵. بدخوانی‌های دستنویس اساس در چاپ همایونفرخ و عدم مراجعه مصححین بعدی به دستنویس اساس

همایونفرخ

با توجه به توضیحات رکن‌الدین همایونفرخ دستنویس اساس وی در تصحیح، دستنویس شماره ۱۰۳۰ مجلس بوده است. در بسیاری از موارد این دستنویس توسط مصحح بدخوانده شده است و همان بدخوانی‌ها به متن راه یافته است. در تصحیح بعدی دیوان نیز بدون رجوع به این دستنویس این موارد برطرف شده است. در ادامه به چند مورد از این بدخوانی‌ها و کمبودها اشاره شده است:

۱_۳_۵. بدخوانی‌های دستنویس ۱۰۳۰ مجلس

در تصحیح طالبیان و مدبری اشتباهات چاپ همایونفرخ بدون رجوع به دستنویس اساس همایونفرخ (دستنویس ۱۰۳۰ مجلس) و با رجوع به دستنویس‌های متاخر همچون دستنویس ایاصوفیا برطرف شده و مشکلات با حرف اختصاری «چ» و یا «نچ» در پاورقی آمده است. در صورتی که با رجوع به اصل دستنویس این بدخوانی‌ها قابل اصلاح بوده است. در ذیل به چند نمونه از این موارد اشاره شده است:

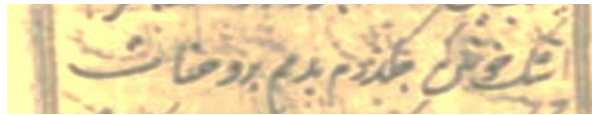
مشک عزیز است ولی نسبتش / مرتبه طره و خال شما (عماد فقیه، همایونفرخ، ۶)

دستنویس ۱۰۳۰ مجلس برگه شماره ۱۷۲:

ط.م (ص ۳۰): نیستش

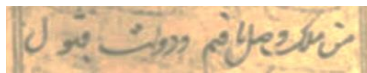
در جهان فاش کند راز نهانی دل ریش / اشک خونین که چکد دم به دم بر وجهات (عماد فقیه، همان: ۷۳)

دستنویس ۱۰۳۰ مجلس برگه شماره ۱۳۹:

ط. م (ص ۳۷): وجنات

من سلک وصل یافتم و دولت قبول / وین سلطنت زمانه به هر کس نداده است (عماد فقیه، همان: ۳۱)

دستنویس ۱۰۳۰ مجلس برگه شماره ۲۲:

ط. م (ص ۴۷): ملک

۵_۳_۲. ابیات و اشعار جا افتاده در تصحیح همایونفرخ

برخی از اشعار و ابیات موجود در نسخه ۱۰۳۰ مجلس در تصحیح همایونفرخ نیامده است. مصححین بعدی با رجوع به دستنویس‌های دیگر آنها را به متن افزوده‌اند در صورتی که با رجوع به اصل دستنویس نیز می‌شد ابیات و اشعار جا افتاده را به متن افزود زیرا این کمبود مربوط به چاپ همایونفرخ است نه اصل دستنویس ۱۰۳۰ مجلس.

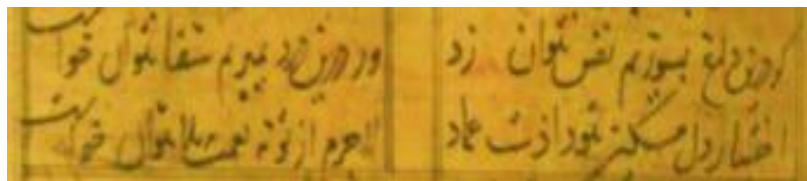
چند نمونه از ابیات جا افتاده در تصحیح همایونفرخ:

در غزلی با مطلع « جز وصال تو مرادی ز خدا نتوان خواست / هر تمنای محقر ز خدا نتوان خواست » (عماد فقیه، همایونفرخ، همان: ۳۴) دو بیت زیر در دستنویس مجلس و تصحیح طالبیان و مدبری موجود است اما در تصحیح مذکور نیامده است.

گر درین داغ بسوزیم نفس نتوان زد / و در این رنج بمیریم شفا نتوان خواست

اختیار دل مسکین به تو داده است عماد / لاجرم از تو نه نعمت نه بلا نتوان خواست (عماد فقیه، طالبیان و مدبری ،

۱۳۸۰: ۴۰)

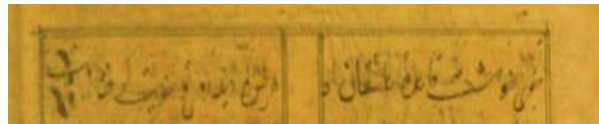

دستنویس ۱۰۳۰ مجلس برگه شماره ۲۶

در غزل دیگری با مطلع « گل نسخه جمال ز رویت گرفته است / سنبل سواد عطر ز مویت گرفته است » (عماد فقیه، همایونفرخ، همان: ۴۴) دو بیت زیر در دستنویس مجلس و تصحیح طالبیان و مدبری موجود است اما در تصحیح مذکور نیامده است.

خوی خوشست قاعده عاشقان تو / هر کس که دید روی تو خویت گرفته است (عماد فقیه، طالبیان و مدبری: ۴۷)

دستنویس ۱۰۳۰ مجلس برگه شماره ۴۷

موارد مذکور ضرورت رجوع و بازخوانی مجدد دستنویس ۱۰۳۰ مجلس را آشکار می‌کند.

۵_۴. به دست آمدن صورت درست بسیاری از ابیات پس از بررسی دستنویس‌های نویافته

برخی از ابیات دارای اغلاطی در وزن، قافیه و نحو هستند که با رجوع به دستنویس‌های معتبر و کهن صورت درست آنها به دست آمد.

۵_۴_۱. تصحیح صورت درست برخی ابیات

بیت زیر در تصحیح همایونفرخ و مصححین بعدی اینگونه ضبط شده است:

گر نتوان یافتن رخ ز طریق هوا / در نتوان یافتن صحبت اهل وفا (عماد فقیه، ه: ۱۶؛ ط.م: ۱۹)

مصراع اول با ضبط کلمه «یافتن» معنی مشخصی ندارد و از سویی طبق سنت‌های ادبی و آموزه‌های عرفانی «رخ تافتن» و روی گردان شدن از راه هوا و هوس باعث دریافتن صحبت و همنشینی اهل وفا خواهد شد. بنابراین همانطور که در دستنویس‌های زیر آمده است ضبط «رخ تافتن» صحیح است نه «رخ یافتن».

مج، ن، ایا: تافتن

بیت زیر در تصحیح همایونفرخ اینگونه ضبط شده است:

ما شب و روز چو بلبل همه مدحش خوانیم / هر بسالی چو گل از پار بپرسد ما را (عماد فقیه، ه: ۱۵)

مصراع دوم با ضبط مذکور معنی واضحی ندارد.

ضبط بیت در تصحیح طالبیان و مدبری اینگونه است:

ما شب و روز بگویم چو بلبل مدحش / گر به سالی چو گل آن یار نپرسد ما را (عماد فقیه، م. ط: ۹)

مج، ن، ایا: هر به سالی چو گل ار یار بپرسد ما را

شاهد دیگری در ترکیب «هر به» در معنای «یکبار» در بیت زیر نیز به چشم می‌خورد:

مگویم که هر لحظه بنمایم ابرو / که ماه نوم «هر به» ماهی تمامست (ط.م، ۱۳۸۰: ۷۷)

بیت زیر در غزلی با مطلع «درون خسته ما را شفا ز حضرت دوست / که درد عشق ندارد طبیعی آلا دوست» (عماد، ه: ۲۸؛ ط.م: ۸۹) در تصحیح همایون فرخ نیامده است هر چند در دستنویس ۱۰۳۰ مجلس موجود است. مصححین بعدی این بیت را از دستنویس ایاصوفیا به غزل افزوده‌اند. (این غزل در دستنویس‌های دیگر تصحیح طالبیان و مدبری موجود نیست). صورت بیت در تصحیح آنها اینگونه است:

ز بس که درد فراقت وجود من بمکد / بر استخوان ضعیفم نماند آلا پوست

مج، ن، ایا: بگداخت

با توجه به اینکه طالبیان و مدبری در پاورقی به این نکته اشاره کرده‌اند که غزل تنها در دستنویس ایاصوفیا موجود است مشخص نیست واژه «بمکد» از کجا وارد متن شده است.

بیت زیر در غزلی با مطلع «یا حبذا دلی که بود جای مهر دوست / خرم خرابه‌ای که چنین گنجی اندروست» (عماد، ه: ۲۸؛ ط.م: ۹۶) نیز در تصحیح همایون فرخ نیامده است هر چند در دستنویس ۱۰۳۰ مجلس موجود است. مصححین بعدی این بیت را از دستنویس ایاصوفیا به غزل افزوده‌اند. (این بیت در دستنویس‌های دیگر تصحیح طالبیان و مدبری موجود نیست). صورت بیت در تصحیح آنها اینگونه است:

با روی خوب اگر چه قرینست خوی ما / باور مکن که هر که پری رخ فرشته خوست

در دستنویس ایاصوفیا نیز صورت بیت اینگونه است:

با روی خوب اگر چه قرینست خوی بد / باور مکن که هر که پری رخ فرشته خوست

اگر بیت با ضبط مدبری و طالبیان را بپذیریم معنی اینگونه خواهد بود: «اگر چه خوی ما با روی خوب، یار است اما تو

باور مکن که هر پری رخ و زیبارویی فرشته خو نیز هست؛ اما اگر ضبط دستنویس ایاصوفیا را بپذیریم بیت معنی محصلی نخواهد داشت: «اگر چه روی خوب با خوی بد یارست اما تو باور مکن که هر پری رخی فرشته خو نیز هست». اگر شاعر به همراه بودن روی خوب با خوی بد اذعان دارد چرا در مصراع دوم تاکید می‌کند که تو باور نکن که هر پری رخی فرشته خو نیز هست؟

نکته مهم دیگر آن است که با توجه به اینکه این بیت تنها در دستنویس ایاصوفیا آمده است مشخص نشد ضبط «خوی ما» از کجا وارد متن شده است.

س، مج، ن: غریبست خوی بد

به نظر می‌رسد بیت با این ضبط معنای بهتری خواهد داشت: «اگر چه روی خوب با خوی بد غریبه است اما تو باور مکن که همه پری رویان و پری رخ‌ها فرشته خو نیز هستند» یعنی شاعر به صورت ضمنی از یک استثنا که معشوق اوست یاد میکند که برخلاف روی خوب و پری رخ بودن فرشته خو نیست. و برای آنکه کسی را نیاززده باشد در مصراع نخست پیش فرض را بر این می‌گذارد که روی خوب با خوی بد غریبه است اما گاهی هم پری رخان فرشته خو نیستند.

– بیت زیر در تصحیح همایونفرخ و مصححین بعدی اینگونه ضبط شده است:

همچو بلبل نتوان نعره مستانه زدن / هر کجا بر چمن حسن تو گلر خساریست (عماد فقیه، ه: ۲۶؛ ط.م: ۱۰۱)

مج، ایا: هر کجا بر چمن حسن گل رخساریست

– بیت زیر در تصحیح همایونفرخ و مصححین بعدی اینگونه ضبط شده است:

هر طاعتی که علت عجبست و معصیت / هر نعمتی که موجب کفران بود بلاست (ه: ۲۵؛ ط.م: ۴۵)

ضبط مصراع اول با «و» از نظر نحوی ناتمام است. ضبط این مصراع در دستنویس‌های زیر بدون «و» است:

س، ن، آ، ایا: هر طاعتی که علت عجبست، معصیت

– بیت زیر در تصحیح همایونفرخ اینگونه آمده است:

کردم اندیشه عجب دارم از آنجا پرسید / پی میمون مسیحا که جهان پیمودست (ه: ۴۹)

در تصحیح بعدی مصراع اول اینگونه ضبط شده است:

کردم اندیشه عجب دارم از اینجا برسید / پی میمون مسیحا که جهان پیمودست (م. ط: ۶۰)

چرا شاعر باید از رسیدن پی مسیحا که جهان را پیموده است تعجب کند؟ حال آنکه شاعر در وصف زیبایی مکان می‌گوید در عجبم اگر که پای مسیحا که جهان را پیموده به اینجا نرسیده باشد. یعنی قطعاً پای مسیحا به اینجا رسیده است که آنقدر زیباست. در دستنویس‌های زیر مصراع نخست اینگونه است:

س، ن: نرسید

برای روشن شدن مطلب بیت مذکور را به همراه بیت پیش از آن در ادامه آورده‌ایم:

«یارب اینجا شب قدری ملکی کرد نزول / یا خضر موسم عیدی گذری فرمودست

کردم اندیشه عجب دارم از اینجا نرسید / پی میمون مسیحا که جهان پیمودست»

– بیت زیر در تصحیح همایونفرخ و مصححین بعدی اینگونه ضبط شده است:

نداد نامه به دست صبا که غماز است / که دوست قاصد بی اعتقاد نفرستاد (ه: ۱۵۶؛ ط.م: ۱۴۱)

ن، ایا: اعتماد

– در غزلی با مطلع «ز زلفش هر سر مویی رگی با جان من دارد» بیت زیر در تصحیح همایونفرخ و طالبیان و مدبری اینگونه ضبط شده است:

«میانش هست و نتوانم وجود او بیان کردن / ولیکن در دهان تنگ دل تنگم سخن دارد»

مصراع دوم با ضبط موجود دارای ایراد وزنی است و کلمه «تنگ» از وزن خارج است.

س، ایا، مج: ولیکن در دهان او دل تنگم سخن دارد

– در غزلی با مطلع «یار من واقف اسرار ضمائر باشد» بیت زیر در تصحیح همایونفرخ و طالبیان و مدبری اینگونه ضبط شده است:

«ای که بالای تو را بی دلی خواند ار سرو / راستی در صفت قد تو قاصر باشد» (ه: ۱۳۷؛ ط.م: ۱۶۵)

در تصحیح همایونفرخ به ایراد مصراع اول اشاره‌ای نشده است اما در تصحیح مدبری و طالبیان در گروه کلمه [کذا] آمده است.

س، ن، ایا، مج: ای که بالای ترا بی دلی ار خواند سرو

نکته حایز اهمیت در دو بیت مذکور ضبط درست دستنویس ایاصوفیاست که یکی از دستنویس‌های مورد استفاده در تصحیح طالبیان و مدبری بوده است. مصححین محترم در پانوشت غزل دوم نوشته‌اند که این غزل در دستنویس ایاصوفیا موجود نیست در صورتی که غزل مذکور هم در عکس دستنویس ایاصوفیا در دانشگاه تهران و هم در اصل دستنویس که از کتابخانه ایاصوفیا تهیه شد، موجود است.

_ در غزلی با مطلع «ماهیم چو نقاب از رخ زیبا بگشاید» بیت زیر در تصحیح همایونفرخ و طالبیان و مدبری اینگونه ضبط شده است:

«بربود ز من هندویت آن دل که به دعوی / گفتم ز منش غمزه ترکان برباید»

س: نرباید

به نظر می‌رسد این ضبط با محتوی بیت همخوانی بیشتری دارد چرا که شاعر مطمئن بوده است که غمزه ترکان نیز از او دل نخواهد برد اما دعوی او در برابر معشوق باطل شده است.

_ در غزلی با مطلع «آن برآمد که درآمد ز در اهل نظر» بیت زیر در تصحیح همایونفرخ و طالبیان و مدبری اینگونه ضبط شده است:

«دلیم از بند غم آن شب که خلاصی یابد / آب چشمست که یاری کند و آه سحر»

س، ن: طلبد

با ضبط اول این سوال پیش خواهد آمد که دل رهایی یافته از بند غم را به یاری آب چشم و آه سحر چه حاجت؟! اما با ضبط دستنویس‌های «س و ن» بیت روال منطقی پیدا خواهد کرد و یاری کنندگان دل شاعر در هنگام رهایی طلبیدن از غم جز آب چشم او و آه سحر نخواهد بود.

_ بیت زیر در تصحیح همایونفرخ اینگونه آمده است:

خیال اگر به کنارم گذر کند یک شب / مراد هر دو جهان، در کنار من باشد (ه: ۱۵۸)

اما در ضبط مصححین بعدی مصراع نخست ایراد وزنی دارد:

خیالش اگر به کنارم گذر کند یک شب / مراد هر دو جهان، در کنار من باشد (ه، ط.م: ۱۷۱)

ن، ایا: خیالش ار

بیت زیر در تصحیح طالبیان و مدبری اینگونه آمده است:

هر آرزویی که بود در دل / بر ذل سوال شد میسر (ط.م: ۲۳۵)

س، ن، ایا، آ، مج: بی

بیت زیر در تصحیح همایونفرخ و طالبیان و مدبری به این شکل آمده است:

«هر که را دل هدف تیر کمان ابرویی است / این نشان است / نشانست که خون می چکد از آفاقی» (ه: ۱۸۵؛ ط.م:

۲۵۷)

بیت با ضبط «آفاق» معنای محصلی ندارد. با رجوع به دستنویس‌ها صورت درست کلمه به این صورت بود:

س، ن، ایا، مج: آماقش

«آماق» واژه‌ای عربی است و در لغتنامه دهخدا به معنای «گوشه چشم» و بدون شاهد مثال آمده است. طبیعی است که معنای بیت با ضبط واژه «آماق» صحیح خواهد بود.

۵_۴_۲. عدم توجه به قوافی در تصحیح ابیات

از موارد دیگر می‌توان به نمونه‌هایی اشاره کرد که لزوماً بدخوانی دستنویس معنی بیت را تغییر نداده است اما باعث تکرار قوافی و مواردی از این دست شده است و متأسفانه در تصحیح بعدی نیز مصححین این موارد را به همان صورت در متن آورده‌اند که در ذیل به چند نمونه اشاره خواهد شد:

در غزلی با مطلع «به معالجت چه حاجت دل دردمند ما را / که مریض درد عشقت نکند طلب دوا را» سه بار قافیه «ما» تکرار شده است. یکبار در مطلع و دوبار دیگر در ابیات شش و هفت:

تو که بسته‌ای زبان‌ها به فنون چشم جادو / ز زبان حال بشنو که چه حالتست ما را

دلیم از هوای رویت چو به نوبهار خون شد / دگر این سخن نگویم که هوا خوشست ما را

از آنجایی که تکرار قافیه در اشعار عماد فقیه بیشتر در مطلع و یکی از ابیات پایانی رخ می‌دهد تکرار قافیه سه بار آن هم

در دو بیت پشت هم توجیهی نداشت و با رجوع به اصل دستنویس صورت درست قافیه به دست آمد:

ن، ایا و مج: تو که بسته‌ای زبان‌ها به فنون چشم جادو/ ز زبان حال بشنو که چه حالتست یارا

نمونه دیگر در غزلی با مطلع «اگر وداع کنی ملک دین و دنیی را/ مگر به خواب ببینی جمال سلمی را» در هر دو تصحیح دوبار قافیه «تقوی» تکرار شده است. یکبار در بیت دوم:

نقاب اگر بگشاید حریف باده کند/ اسیر صومعه و پایبند تقوی را

و یکبار در بیت آخر:

عماد با می و معشوق باش و ناله و چنگ/ که حاصلی نبود اهل زهد و تقوی را

در دستنویس‌های «ن، مج» و همچنین دستنویس ۱۳۵۱۲ مجلس که همان دستنویس «ب» متعلق به کتابخانه همایونفرخ بوده است (ر.ک: دستنویس‌های همایونفرخ) صورت بیت دوم اینگونه است:

نقاب اگر بگشاید حریف باده کند/ اسیر صومعه و پایبند فتوی را

قافیه بیت دوم در دستنویس‌های مذکور «فتوی» است و تنها در دستنویس ایاصوفیا «تقوی» است.

۳_۴_۵. ضبط‌های قابل تاملی که از دستنویس‌های نویافته به دست آمده است

– ای ز قند تو پراکنده به هر گوشه نبات/ دیده در چاه ز نخدان تو دید آب حیات (ه: ۷۳؛ ط.م: ۳۷)

س، ن، ایا، آ، مج: دل

تا بر کتاب عشق تو فصلی رقم زخم/ شنگرف کرده مردمک دیده در دوات

س، ن، ایا، آ، مج: از

دارم امید رحمتی از گنج رحمتت/ کز اغنیا فقیر تمنا کند زکات

س، ن، آ، مج: بخشش؛ ایا: مرحمت

مشکل است آگهی از وجد حقیقی لیکن/ هم سراندازی و هم دست فشانی سهلست (ه: ۳۹؛ ط.م: ۷۷)

س، ن، آ، مج: ورنی؛ ایا: در متن «لیکن» است اما روی آن را خط زده‌اند و در حاشیه ضبط «ورنی» آمده است.

مرا هر صبحدم چشم از سر درد/ به اشک سرد شوید چهره زرد (ه: ۱۵۳؛ ط.م: ۱۵۳)

ن، ایا: سرخ

هر کس که ندارد سر در پای چنان دلبر/ چون طزه او کارش بی پیچ و خمی نبود (ه: ۱۱۱؛ ط.م: ۲۰۷)

ن، ایا: نبازد

جامی از دست یار جست عماد/ که ازین جامه جستتم هوسست (ه: ۷۰؛ ط.م: ۶۷)

س، ن، ایا، مج: جامی از یار جست و گفت عماد

بس خانه گرو کند به باده/ بس خرقة بدل کند به زنار (ه: ۱۶۲؛ ط.م: ۲۳۱)

س: جامه

مجموع شود حال پراکنده ز زلفت/ کاندیشه غمگین نکند خاطر مسرور (ه: ۱۶۹؛ ط.م: ۲۴۱)

س، ن، مج: مجموع جهان حال پراکنده ندانند

بده جام صافی که سنگ غمت/ ز خاک وجودم برآورد گرد (ه: ۱۵۲؛ ط.م: ۱۵۲)

ن: سیل

موارد مذکور بخشی از آسیب‌های موجود در تصحیح‌های دیوان عماد فقیه کرمانی است که در این تحقیق به آنها اشاره شد.

۶. پیشنهادی برای تصحیح دیوان عماد فقیه کرمانی

برای تعیین ارزش یک دستنویس عواملی همچون قدمت، صحت و اصالت، استقلال، کامل بودن و خوانا بودن دخالت دارند (نک: جهانبخش: ۱۳۷۸، ۱۷؛ صفری آق قلعه، ۱۴۰۰، ۱۲۶). عدم توجه مصححین به ارزش برخی از دستنویس‌ها و نادیده گرفتن صحت و قدمت آنها باعث آشفتگی در تصحیح و تعیین نسخه اساس و در نهایت بروز مشکلات متعدد در ضبط ابیات شده است. از میان دستنویس‌های دیوان عماد فقیه، همانطور که پیشتر اشاره شد دستنویس شماره ۱۸۲ کتابخانه سپهسالار در تاریخ ۷۶۳ کتابت و ابیات جاافتاده نیز به خط شاعر در حاشیه اضافه شده است. این دستنویس تا کنون یکی از کهن‌ترین و معتبرترین دستنویس‌های موجود از دیوان عماد محسوب می‌شود که مصححین در هر دو چاپ بدون توجه به

این نکات آن را کنار گذاشته و دستنویس‌های دیگری را جایگزین آن کرده‌اند و هیچ توضیحی درباره روش تصحیح و انتخاب نسخه اساس نداده‌اند. برای تصحیح مجدد دیوان عماد فقیه با توجه به روش‌های موجود که عبارتند از: تصحیح برمبنای نسخه اساس، التقاطی، انتقادی، بینابین و قیاسی (نک: جهانبخش: ۱۳۷۸، ۲۹؛ صفری آق قلعه: ۱۴۰۰، ۱۳۱-۱۳۵)؛ بهتر است دستنویس مذکور که اصح و اقدم نسخ است به عنوان دستنویس اساس قرارداد شود. اما چون این دستنویس در زمان حیات شاعر کتابت شده و فاقد همه آثار عماد است برای تکمیل اشعار از دستنویس شماره ۴۱۹۷ کتابخانه نورعثمانی مورخ ۷۹۳ که دستنویسی کامل و جامع است و حدود بیست سال پس از مرگ عماد کتابت شده است استفاده و برای برطرف کردن کاستی‌ها و مشکلات به دیگر دستنویس‌ها نیز رجوع شود.

۷. نتیجه‌گیری

دیوان عماد فقیه کرمانی دو بار به چاپ رسیده است. اولین بار رکن الدین همایونفرخ در سال ۱۳۴۸ دیوان عماد را به چاپ رسانده است. در این تصحیح از سه دستنویس شماره ۱۰۳۰ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، دستنویس مورخ ۷۹۵ و دستنویس شماره ۱۳۵۱۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی استفاده شده است و دستنویس شماره ۱۸۲ کتابخانه سپهسالار مورخ ۷۶۳ علی رغم آنکه در زمان حیات عماد کتابت شده و به استناد به حاشیه دستنویس، عماد آن را دیده، کنار گذاشته شده است. در تصحیح مذکور علاوه بر عدم توجه به دستنویس‌های اقدم، بدخوانی‌ها و جاافتادگی‌های زیادی نیز به چشم می‌خورد.

دومین بار یحیی طالبیان و محمود مدبری در سال ۱۳۸۰ دیوان عماد را با استفاده از سه دستنویس کتابخانه ایاصوفیا مورخ ۸۴۱، آکادمی علوم شوروی بر اساس فیلم شماره ۴۴-۱۷۵ مجلس شورای اسلامی و لنینگراد فرهنگستان علوم به چاپ رسانده‌اند. در این تصحیح نیز به جای رجوع به دستنویس‌های اقدم دستنویس‌های متأخر و بدون تاریخ مورد استفاده قرار گرفته است. برخی از مشکلات تصحیح پیشین در این تصحیح برطرف شده است اما به دلیل عدم رجوع به دستنویس‌های اقدم هنوز مشکلات و آشفتگی‌هایی در روش تصحیح و ضبط ابیات به چشم می‌خورد.

در پژوهش حاضر ابتدا به چهار دلیل برای تصحیح مجدد دیوان عماد فقیه کرمانی که عبارتند از: ۱. به دست آمدن دستنویس‌های نویافته و اقدم؛ ۲. عدم روشمندی در انتخاب و استفاده از دستنویس‌ها در دو تصحیح پیشین؛ ۳. بدخوانی‌های دستنویس اساس در چاپ همایونفرخ و عدم مراجعه مصححین بعدی به دستنویس اساس همایونفرخ؛ ۴. به دست آوردن صورت صحیح بسیاری از ابیات پس از بررسی دستنویس‌های نویافته، اشاره شد. سپس هر کدام از دلایل مذکور با شواهد و

مستندات مورد بررسی قرار گرفت که همگی از آسیب‌های تصحیح دیوان عماد فقیه هستند.

براساس نتایج این پژوهش و با توجه به دستنویس‌هایی همانند دستنویس ۱۸۲ کتابخانه سپهسالار مورخ ۷۶۳ و دستنویس شماره ۴۱۹۷ کتابخانه نورعثمانی مورخ ۷۹۳ و دیگر دستنویس‌های موجود که تا پیش از این در دسترس مصححین نبوده است، انتخاب نسخه اساس و روش علمی برای تصحیح مجدد دیوان عماد امری اجتناب ناپذیر است و تصحیح انتقادی دیوان عماد فقیه کرمانی با توجه به آسیب‌شناسی تصحیح‌های موجود، ضرورتی پژوهشی است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

کتابنامه

- آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ، آتشکده آذر، با مقدمه و فهرست و تعلیقات سید جعفر شهیدی، تهران، موسسه نشر کتاب: ۱۳۷۷
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم، پهلوان گرز هفده من (شاه منصور)، تهران، چکامه، چاپ دوم: ۱۳۶۵
- جهانبخش، جويا، راهنمای تصحیح متون، تهران، میراث مکتوب، چاپ اول: ۱۳۷۸
- خواندمیر، غیاث‌الدین، تاریخ حبیب السیر، زیر نظر محمد دبیر سیاقی با مقدمه جلال‌الدین همایی، تهران، خیام: ۱۳۸۰
- دولت‌شاه سمرقندی، امیر دولت‌شاه بن علاء الدوله بختیشاه الغازی السمرقندی، تذکرة الشعرا، به تصحیح ادوارد براون، تهران، اساطیر، چاپ اول: ۱۳۸۲
- صفا، ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات ایران جلد دوم، تلخیص محمد ترابی، تهران، فردوس، چاپ بیست و یکم: ۱۳۹۱
- صفری آق‌قلعه، علی، تصحیح متون اصول و منابع، تهران، سمت، چاپ اول: ۱۴۰۰
- غنی، قاسم، تاریخ عصر حافظ: بحث در آثار و احوال حافظ، تهران، زوار: ۱۳۸۳
- کنبی، محمود، تاریخ آل مظفر، به اهتمام دکتر عبدالحسین نوائی، تهران، امیرکبیر، چاپ دوم: ۱۳۶۴
- کرمانی، عماد فقیه، پنج گنج عماد فقیه کرمانی، رکن‌الدین همایونفرخ، تهران، اساطیر، چاپ اول: ۲۵۳۷

- کرمانی، عماد فقیه، دیوان اشعار، رکن‌الدین همایونفرخ، تهران، سنایی، چاپ اول: ۱۳۴۸
- کرمانی، عماد فقیه، دیوان اشعار، یحیی طالبیان و محمود مدبری، کرمان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی کرمان، چاپ اول: ۱۳۸۰
- کرمانی، عماد فقیه، یکصد غزل از عماد فقیه کرمانی، داریوش کاظمی_محمدحسین قلاتی، کرمان، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی کرمان، چاپ اول: ۱۳۷۷
- (۷۶۳ق). کتابخانه سپهسالار، نسخه شماره ۱۸۲
- (۷۸۳ق). کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۱۳۵۱۲
- (۷۹۳ق)، کتابخانه نورعثمانی، نسخه شماره ۴۱۹۷
- (۸۴۱ق). کتابخانه ایصوفیا، نسخه شماره ۴۱۳۱
- (۸۶۸ق). کتابخانه فاتح، نسخه شماره ۴۰۵۴
- (بی‌تا). کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۱۰۳۰
- (بی‌تا). کتابخانه راشدافندی، نسخه شماره ۱۲۶۹
- (بی‌تا). کتابخانه مینوی، نسخه شماره ۱۲۲
- (بی‌تا). کتابخانه دانشگاه تهران، نسخه شماره ۸۹۷۰
- (بی‌تا). دستنویس آکادمی علوم شوروی موجود در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، نسخه شماره ۱۷۵_۴۴
- (بی‌تا). لنینگراد، نسخه شماره ۳۷۸۳
- (بی‌تا). کتابخانه مغنیسا
- (بی‌تا). تاجیکستان، نسخه شماره ۸۵۰
- میرافضلی، سید علی، شاعران قدیم کرمان، تهران، کارزونی، چاپ اول: ۱۳۸۶
- ناظرزاده کرمانی، تحلیل دیوان و شرح حال عمادالدین فقیه کرمانی، به کوشش فرهاد ناظرزاده کرمانی، تهران، سروش، چاپ دوم: ۱۳۹۴
- هدایت، رضا قلی خان، تذکره ریاض العارفین، به کوشش مهرعلی گرگانی، تهران، کتابفروشی محمودی: *the Library of Trinity College Cambridge. Cambridge: Deighton, Bell & Co. (1870).*